

4. Качинсий В. Земельные дела // *Борьба* (Киев). — 1919. — 4 мая. 5. Кульчицький С.В. Концепція “кооперативного соціалізму” // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 2. — С. 3—16.
6. Збірник справоздань народних комісарів і центральних установ УСРР та уповноважених народних комісарів РРФСР V всеукраїнському з'їздові рад. — Харків, 1921. — 64 с.
7. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1919. — № 4.
8. Известия ВЦИК (Москва). — 1920. — 1 октября. 9. Известия Екатеринославского губревкома. — 1920. — 18 янв. 10. Ленін В.І. О.Д. Цюрупі // *Повне збір. творів* — Т. 50. — С. 144. 11. Мещеряев В. Земельная политика коммунистов. — Петроград, 1919. — 16 с.
12. Плоскина Н. Несколько эпизодов из периода гражданской войны на Украине // *Старый большевик*. — 1933. — № 4(7). — С. 84—99. 13. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Зб. документів і матеріалів. — К.: Вид. АН УРСР, 1957. — XXXII, 1083 с. 14. Російський центр збереження і використання документів новітньої історії. — Ф. 17. 15. Сборник инструкций и положений по организации сельскохозяйственных коммун. — Одесса: Всеукраиздат. Одес. отд, 1919. — 32 с. 16. Соловей Д.Ф. Україна в системі советського колоніалізму. — Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1959. — 20 с.
17. Українська революція. Документи. 1919—1921. — Нью-Йорк, 1984. — 478 с. 18. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг. — К.: Наук. думка, 1990. — 239 с. 19. Хронологічне зібрання законів. Указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — К., 1963. — Т. 1: 1917—1941. — 771 с. 20. Центральний державний архів вищих органів влади України. 21. Шлихтер А. Голод и деревня в продовольственном вопросе. — Харьков: Всеукраиздат, 1920. — 24 с.

А.Ю. Матвєєв

Хмельницький інститут бізнесу,
кафедра українознавства і культури

ОПР СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

© Матвєєв А.Ю., 2003

Надмірно високі темпи колективізації було досягнуто за рахунок безперервного зростання насилля над селом. Однак вона наразилась на опір селян. Мета роботи — на основі архівних матеріалів, прослідкувати форми селянського опору політиці колективізації, які в історичній літературі отримали назву “волинки”.

Суцільна колективізація сільського господарства, яка була пов'язана із процесом ліквідації заможного селянства — “куркулів”, в Україні розпочалась наприкінці 1929 року і була справжнім лихом в історії народу ХХ-го століття. Влада поставила собі за мету знищити селянина-власника і перейти до колективного ведення господарства. Розпочалось усуспільнення сільськогосподарського реманенту та худоби. Селяни не сприйняли ці нововведення.

Хронологічно весь період колективізації можна умовно поділити на 3 періоди:

1. 1928—1929 рр. — коли в республіці, згідно з рішеннями XV з'їзду ВКП(б) та поглядами ліворадикальної частини Комуністичної партії, почався утверджуватись сталінізм, який являв собою політичний тиск на капіталістичні елементи.

2. Листопад 1929 року — березень 1930 року — початок колективізації та розкуркулення одноосібних господарств.

3. 1930—1934 рр. — завершення створення колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства [15. — С. 139].

Кожному з цих періодів відповідали свої форми відкритого протесту та протидії режимові. У 1928—1929 рр. незадоволення проявлялось у формі негативних оцінок політики влади на селі. Наприклад, робітники Томашпільського і Шпиківського цукрових заводів негативно оцінювали дії влади щодо політики колективізації.

Насильства над селянством спричинили зрив поставок сільськогосподарської продукції, протидії викачування зерна під час хлібозаготівель у Могилів-Подільському і Тульчинському округах.

Негативно оцінювалась політика уряду в розмовах інтелігенції в Гайсині, Тульчині, Брацлаві та інших містах та містечках Поділля. Проти насильницьких методів колективізації висловлювались деякі комуністи у Барському, Могилів-Подільському, Теофіпольському, Вінницькому і Кам'янець-Подільському районах.

Вже з осені 1929 року почались відкриті виступи селян і навіть повстання (тривали по квітень 1930 р). У Тульчинському, Вінницькому, Могилів-Подільському округах виступами було охоплено 243 села, в яких ДПУ¹ було зареєстровано 81 збройний виступ [1. — С. 272—273].

У звіті про діяльність Кам'янець-Подільського окружкому за 1929 рік відзначалась підвищена активність заможного селянства проти заходів Радянської влади. Вони закликають “гнати комуністів та їх владу, що грабують селян”. Не тільки середняки, але й біднота підтримує заможників, особливо в питаннях самообкладання, податків, хлібозаготівлі, землеустрою. У селах Криничани, Чаньків, Маків, Воробіївка спостерігались терористичні акції проти голів сільських Рад [3. — Арк. 11—12].

Однією із форм опору політиці колективізації є так звані “волинки” — стихійні і розрізнені виступи селянства проти грубого примусу і насильницького заганняння у колгоспи. Загалом вони охопили 11 округів [14. — С. 161].

У селі Гатна Деражнянського району Проскурівського округу, в ніч з 12 на 13 лютого 1930 р., вчинено терористичний напад на секретаря партосередку — стріляли з рушниць [5. — Арк. 9].

У ніч на 25.02.30 р. в с. Крупині Хмельницького району Вінницького округу, з метою руйнування колективного господарства, селяни підпалили стайню. Згоріло 25 коней і житловий будинок. У справі заарештовано 18 осіб [2. — Арк. 103].

З інформації по Теофіпольському району Проскурівського округу дізнаємось, що тут волинки розпочались з 26.02.30 р. У с. Ворнівці на зборах селян побито представників райпарткому і райвиконкому. У селах Кузминці, Лидихівка, Волиця Ляховецька проведено мітинги під білими прапорами. Розгромлено колгосп, побито сільських і прибулих з району активістів. Жителі с. Турівка вимагали звільнити заарештованих односельчан. У с. Поляхова 30 членів КНС² подали заяви про вихід з цього формування [9. — Арк. 184—185].

Та найбільшими волинки були в Шепетівському окрузі, де охопили більшість сіл. Антонінський райвиконком в лютому 1930 р. інформував:

¹ Державне політичне управління.

² Комітет незаможних селян.

— жителі с. Коритна розграбували реманент, розібрали зерно, голову КНС вбито;

— у с. Шикеренці роззброєно трьох прикордонників, які намагались ізолювати заколотників;

— у сс. Залужна, Добринь, Хотинь, Мякоти жінки розібрали реманент, намагались розібрати насінневий фонд. Існують факти побиття представників влади, переходи за кордон.

З інформації Шепетівського округкому за березень 1930 року дізнаємось, що “половина сіл охоплена волинками”:

— у с. Сахнівці куркулі напали на сільську Раду, розбили двері, уповноважений райвиконкому втік;

— у с. Терешки розібрано зерно, а також страховий фонд. Селяни провели мітинг і прийняли резолюцію: “Геть Радянську владу”, не підкоряються червоноармійцям;

— у с. Гриценки куркулі підпалили 8 клунь бідняків і середняків і 1 хату, звинувативши в цьому уповноваженого райвиконкому. Загін козаків врятував тік, який теж намагались підпалити;

— у с. Волиця Вонсович підпалено конюшню — згоріло 10 коней, корова, свиня. Висунуто вимогу: “Геть експертне обкладання, ні, то спалимо господарства активістів”. Розігнано колгосп;

— у с. Іршики заколотники затримали вчителя, уповноваженого райпарткому, активістів села, яким погрожували вбивством. Загін червоноармійців, в кількості 25 осіб, звільнили полонених;

— у с. Турівка направляється банда із 60—70 осіб. До них приєдналося більше ніж 200 селян. Мають зброю — гвинтівки, вила, сокири. Поранено міліціонера. Актив просить допомоги;

— у с. Заруддя підпалили хату активіста, сусіди не давали воду з колодязя для гасіння;

— у с. Купче заколотники викрали з сільської Ради печатку, штамп і 160 крб.;

— у с. Лабунь затримано уповноваженого райвиконкому і висунуто вимогу про обмін його на заарештованих селян;

— у с. Цмиковка селянами побито голову колгоспу;

— у с. Риловка вигнано вчителя, навіть не дозволивши йому одягнутися. Уповноважений райвиконкому втік, убивши перед тим селянина;

— у с. Дарманка жінки заарештували голову сільської Ради, забрали зі школи дітей, де вчителі ведуть бесіду про політику і колгосп, проголосували про ліквідацію колгоспу, розібрали насіння, худобу і реманент;

— здійснюється підготовка наступу із смт. Гриців на села Малі Мацевичі і Новоселицю, щоб ліквідувати Радянську владу [10. — Арк. 1, 4, 18—20, 27].

У ніч з 7 на 8 березня 1930 р. вчителі Хотовицький і Вигнанкер, разом з активістами села Іршики, закрились в школі, витримуючи атаки куркулів більше 18 год. Заколотники розбили вікно, кидали в приміщення запалену соломку, пробивали в стіні дірку, намагаючись проникнути всередину. Один із вчителів пострілом вбив куркуля. Невдовзі прибув загін міліції і навів порядок. Вчителів переведено до іншої школи [6. — Арк. 28].

У Грицівському районі Шепетівського округу станом на 13.03.30 р. волинками охоплено 42 села. У с. Раштівка побито трьох активістів, а їх господарства спалено. Розігнано владу в селах Білополь, Макіївці, Бутовці, Драчі, Жаб’є, Пеньки, Онишківці, Зеленці, Косіян [11. — Арк. 22].

Подібні явища, теж в березні 1930 р., спостерігались і в селах Кам'янець-Подільського округу, зокрема:

— у с. Карачіївці Затонського району 2.03.30 р. виявлено листівку такого змісту: “Хай живе українське національне об'єднання. Знову біднота принижена і скривджена. Як остання блудниця ти терпиш і в муках не можеш припинити ридання, і кров не можеш обмити. Тихо до тебе підійдуть радянські кати, скоріше вставай”;

— у с. Грим'ячка Зіньківського району на дверях сільської Ради і кооперації виявлено листівки такого змісту: “Партія гонить в колгоспи голих і босих селян, а сама партія в галошах ходить”; “Партія не зацікавлена в селянстві. Вони гонять нас в колективи, а їх працівники індивідуально працюють на службі. Селянин вірить в сонце, а працівник в місяць, тому що кожен місяць він отримує винагороду, а селянин мучиться” [20. — Арк. 30].

Секретар Кам'янець-Подільського округу Панасенко в березневій, того ж 1930 року, інформації до ЦК КП(б)У відзначив масове подання заяв про вихід з колективів. Найбільшу активність при цьому проявили жінки — вимагають повернення реманенту, коней, насіння. У с. Янів розгромлено насінневий склад, розібрано реманент. У с. Філінівка вигнали представників райпарткому, вимагали повернути насіння і реманент. Зібрали мітинг, де чулись вигуки: “Ми не проти Радянської влади, але не хочемо ТСОЗу³, “Нас мучать 13 років податками”. У с. Мукша, біля сільської Ради, зібралось близько 600 жінок, які вимагали повернути насіння, відновити старі межі, ліквідувати ТСОЗ. У с. Черна зібралось близько 200 жінок. Побили прикріплену райпарткомом жінку, членів правління ТСОЗу та сільських активістів. У с. Нестерівці близько 250 жінок розібрали 800 пудів збіжжя, розгромили ТСОЗ, побили уповноважених з району, активістів села [4. — Арк. 19].

Голова колгоспу “Вільне життя” с. Бутівці Ю. Мартинюк у листі товаришеві від 24.03.30 р. писав, що близько 600 селян наступали на Грицівський райвиконком з метою ліквідації Радянської влади. У зв'язку із цим був викликаний ескадрон козаків із Старокостянтинова, який і придушив заколот [7. — Арк. 24].

Про масові виступи селян проти Радянської влади і місцевих урядовців, свідчать дані, наведені в табл. 1 (станом на 02.04.30 р.): [18. — Арк. 68].

Таблиця 1

Виступи селян проти Радянської влади

	Виступів за категоріями							
	Всього	Діючих	Ліквідованих	1-а	2-а	3-а	4-а	5-а
Всього по Україні	1716	24	1692	1116	386	181	18	15
В т.ч. по округах:								
Вінницький	68		68	46	19	3		
Кам'янець-Подільський	25		25	18	7			
Могилівський	48		48	30	13	5		
Проскурівський	61	4	57	36	25			
Тулчинський	146		146	30	41	58	3	14
Шепетівський	251		251	133	52	55	11	

³ Товариство спільного обробітку землі.

Із доповідної записки уповноваженого Шепетівського окрпарткому Швеця І.С. від 8.05.30 р. дізнаємось, що волинка в с. Гнійниця Плузжнянського району почалась внаслідок викривлення лінії партії та слабкої масово-політичної роботи серед селян. Поширюються думки на зразок: “Почекаємо, подивимось який буде врожай восени і яка буде плата артільщикам”. Якщо ж хтось і вступає до колгоспу, то через страх бути висланим. Члени сімей висланих, що залишилися, негативно впливають на селян, розповсюджують листи з погрозами, підпалили господарство члена правління колгоспу Ковальчука. Органами ДПУ заарештовано 25 осіб, але чимало ще залишилось незадоволених. Деякі селяни п’ють за розвал артіль [8. — Арк. 150].

Для ліквідації селянських волинок у Шепетівку було скеровано 20 комуністів з Харкова і 75 озброєних курсантів школи міліції. 27 лютого 1930 р. сюди прибув голова ДПУ України В. Балицький. За його наказом в Шепетівку і Козятин прибули війська ДПУ, які приступили до придушення селянських виступів. У відповідь на це селянство, озброєне, переважно, вилами, лопатами і сокирами, відреагувало непокорою. Під час зіткнень, а в окремих випадках — справжніх боїв, з боку представників влади було вбито — 15, поранено — 32, побито — 280 осіб. Серед шепетівських селян було вбито і поранено 49 осіб, 104 — побито, більше 2-х тис. заарештовано.

Всього ж за 1930 р. (за матеріалами ДПУ) під час волинок вбито — 46, поранено — 84, побито — 763 представників влади. Гинули і селяни, але влада їх до уваги не брала [19. — Арк. 1—2, 24—25].

Про дійсний розмах селянської непокори можна дізнатись із інформації Кам’янець-Подільського окрвиконкому від 19.06.30 р. “Про терористичні акти вчинені куркулями під час суцільної колективізації в період з жовтня 1929 р. по квітень 1930 р.”: [12. — Арк. 1—2, 24—25].

Таблиця 2

**Терористичні акти, вчинені куркулями
(з інформації Кам’янець-Подільського окрвиконкому від 19.06.30 р.)**

№ з/п	Райони	Число терористичних актів	Характер терористичних актів					Яких вжито заходів
			підпали	вбивства	замахи на вбивства	побої	побої та згвалтування	
1	Дунаєвецький	7	2		1	4		справи направлено у слідчі органи
2	Кам’янець-Подільський	3			2	1		
3	Китайгородський	12	6	1	1	2	2	
4	Миньковецький	1					1	
5	Новоушицький	3	3					
6	Староушицький	7	5		1	1		
7	Солобковецький	4	4					
	Всього	37	20	1	5	8	3	

Влада не змогла приборкати селян і в подальші роки. Наркомзем УРСР 10.04.31 року інформував ЦК КП(б)У про те, що в с. Стрижавці Вінницького району на дверях кооперативу, колгоспу і племгоспу розклеєно друковані листівки такого змісту: “Селяни, скоро буде війна, настане наша влада, вона нам усміхнеться. Хай живе вільна Україна” [17. — Арк. 34—36].

У доповідній записці оргмасового відділу ЦК КП(б)У від 22 вересня 1932 р. до управління Укрколгоспцентру про причини виходу селян з колгоспів України констатувалось, що у Вінницькій області виходами були охоплені 53 райони (74,6 %) і 270 колгоспів (7,0 %) в яких подано заяв 10300 (1,7 %), найбільше в Махнівському, Барському (422), Михалпільському, Брацлавському, Монастирищенському (588), Бершадському (1094), Хмельницькому та Христинівському. Але характерно, що противниками колективізації є не тільки куркулі, але й служителі культу. Так, в Китайгородському районі виявлено трьох священників, що агітували селян за вихід з колгоспу і писали їм про це заяви. У Михалпільському районі ініціатором виходу з колгоспу с. Королівці був син дяка, в Іллінецькому районі — голова адвентистської церкви, в Жмеринському і Шепетівському — євангелісти, в Солобковецькому — ксьондзи. В Ямполі виявлено 2 колишніх монахів, що також агітували за вихід з колгоспів [13. — С. 144].

Колективізація вилилась у справжню антиселянську війну. Активну участь у виступах брало заможне селянство. Це була війна в політичній, економічній та культурній сферах, в повсякденному житті проти найпрацьовитішої, найпродуктивнішої частини селянства. У результаті було знищено сотні міцних селянських господарств, з брутальною жорстокістю було вирвано їх родинне коріння з рідної землі.

Заможне селянство було приречене. Під “більшовицький млин” потрапили не тільки “куркулі”, але всі ті, хто не погоджувалися із політикою партії. Влада добилась цілковитої ліквідації приватного землеволодіння і сконцентрувала решту селянства в контрольованих більшовиками “колективних господарствах”.

Звертає на себе увагу факт відсутності в учасників антиколгоспних рухів чіткої політичної програми, стихійність, схильність до терору. Це дає підставу не переоцінювати силу селянського опору під час колективізації.

Масова колективізація, розкуркулення, голод, тотальний терор сприяли утвердженню соціально-економічних підвалин тоталітарного режиму. Самодіяльні подільські та волинські хлібороби перетворилися на колгоспників-кріпаків, які підневільно виконували державні замовлення і за свою важку працю на колгоспних ланах та фермах отримували символічну плату [16. — С. 78, 119].

1. *В Всесоюзна наукова конференція з історичного краєзнавства // Тез. доп. і повідомл. — К. — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 272—273.* 2. *Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). — Ф.П-112. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 103.* 3. *Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). — Ф.П-3. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 11—12.* 4. *Там само. — Спр. 305. — Арк. 19.* 5. *Там само. — Ф.П-112. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 9.* 6. *Там само. — Ф. П-402. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 28.* 7. *Там само. — Ф.П-458. — Оп. 1. — Спр. 322. — Арк. 24.* 8. *Там само. — Спр. 324. — Арк. 150.* 9. *Там само. — Арк. 184-185.* 10. *Там само. — Спр. 326. — Арк. 1, 4, 18-20, 27.* 11. *Там само. — Арк. 22.* 12. *Там само. — Ф.Р-337. — Оп. 1. — Спр. 1222. — Арк.*

7. 13. Матвеев А. Репресивна політика щодо церкви в 30-х роках ХХ ст. на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Матер. міжн. наук.-практ. конф. — Вінниця, 2002. — С. 144. 14. Назаренко Є. “Волинка” 1930 року // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матер. міжнар. Наук. краєзнавч. конф. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. — С. 161. 15. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом: колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. — Кам’янець-Подільський: Абетка, 2001. — С. 139. 16. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Вказана праця. — С. 78, 119. 17. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 660. — Арк. 34—36. 18. Там само. — Спр. 3185. — Арк. 68. 19. Там само. — Спр. 3184. — Арк. 17-22, 108-111; — Спр. 3185. — Арк. 1—2, 24—25. 20. Там само. — Оп. 20. — Спр. 3198. Арк. 30.

С.В. Набок

Хмельницький державний
педагогічний університет ім. Г. Сковороди

СТАЛІНІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА. (НА МАТЕРІАЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ)

© Набок С.В., 2003

Розглянуто втручанням радянського уряду у діяльність Академії, методи та наслідки “реорганізації” та “сов’єтизації” Української академії наук.

Події 20-30 років минулого століття призвели не лише до мільйонних жертв голоду, депортацій, репресій, але й глибокої моральної травми — наслідку знищення (фізичного чи духовного) тих прошарків суспільства, що традиційно були носіями національної самосвідомості. До цієї категорії українського суспільства більшість істориків зараховує селянство та українську інтелігенцію.

Доля національної інтелігенції в тоталітарному суспільстві привертає увагу дослідників вже понад десятиліття. І це зрозуміло, адже відродження нації неможливе в умовах, коли розповідь про носіїв національної духовності протягом 70 років зводилася до “боротьби з буржуазним націоналізмом”. Тому вибух зацікавленості національною інтелігенцією 20—30 років після здобуття Україною незалежності цілком зрозумілий. І те, що насамперед цікавились або ж окремими репресованими діячами культури та науки, або ж репресивними діями влади (як то гучні судові процеси), що стосувались інтелігенції, теж зрозуміло [3, 7, 8, 11, 16]. Але величезна кількість матеріалу, що була введена у науковий обіг на цій хвилі, якій сприяло ще й відкриття архівів у 1990 р. зобов’язує істориків до загального аналізу тих процесів, що відбувались у 20—30 роки, і не зводилися лише до заслань та фізичного нищення національної інтелігенції.

Одним з осередків національної духовності початку минулого століття справедливо вважають УАН (Українську Академію наук). Більшість видань, що вийшли друком після 1991 р. і присвячені Академії, також акцентують увагу саме на репресивній політиці влади щодо діячів науки або ж зосереджуються на персоналіях [5, 9, 13]. У цій статті спробуємо простежити етапи “радянської” Академії, передусім ті, що передували репресіям або стали їх наслідком.